

ФІЛОСОФІЯ І ПСИХОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

УДК 371.134(477)

*Олександр Кучерявий,
м. Київ*

АКМЕОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ САМООСВІТИ І САМОВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЯК ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

У статті обґрунтовано визначення педагогічної майстерності як цільового орієнтира професійної самотворчості-самоосвіти і самовиховання майбутніх педагогів. Розкриваються акмеологічні детермінанти професійно-педагогічної самотворчості. Показано, що до провідних акмеологічних детермінантів самоосвіти і самовиховання студентів належать: процес навчання і виховання у ВНЗ як особистісно-розвивальному середовищі; потреби українського суспільства у кар'єрному зростанні майбутніх педагогів і педагогів у професійному і професійно-культурному розвитку; компетентність майбутнього вчителя в теорії і технології професійних самоосвіти і самовиховання; потреби студентів у самоорганізації, самостимулюванні й самокорекції цих процесів.

Ключові слова: *самотворчість, самоосвіта, самовиховання, педагогічна майстерність, акмеологічні детермінанти.*

Постановка проблеми. Цільовий орієнтир професійної підготовки вчителя – педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей. Традиційно процес досягнення цього цільового орієнтиру пов'язують із формуванням у студентів відповідних компетентностей різними засобами. Наявні винятки в наукових дослідженнях (О. Лавріненко, М. Солдатенко, О. Семенов та ін.) відповідного напрямку стосуються, як правило, саморозвитку особистості майбутнього вчителя у контексті оволодіння ним педагогічною майстерністю. Самотворчість (професійно-педагогічні самоосвіта і самовиховання) як чинник руху до вершин педагогічної майстерності ще не стала предметом численних наукових досліджень. Поза

увагою науковців залишилися її акмеологічні детермінанти, які є категоріями понятійно-наукової методології. Тобто на черзі – розв’язання загальної проблеми визначення акмеологічних детермінантів самотворчості майбутніх учителів, соціального і особистісного планів у вимірах їх руху до педагогічної майстерності.

Мета статті – визначення соціальних і особистісних детермінантів самотворчості суб’єктів руху до вершин педагогічної майстерності.

Аналіз досліджень і публікацій. Результати досліджень за обраною проблемою можна поділити на дві групи. Перша знаходиться у площині формування педагогічної майстерності в майбутнього вчителя і вчителя-практика. Йдеться передусім про перші ґрунтовні дослідження структури педагогічної майстерності, функцій і особливостей кожного її компонента як системи, їх взаємозв’язків, суспільної ролі, шляхів, способів і засобів формування в системі педагогічної освіти (І. Зязюн, Л. Крамущенко, І. Кривонос, Є. Семещенко, В. Семиченко, Н. Тарасевич) [1]. Уявлення цих науковців про педагогічну майстерність як прояв вищої творчої – форми активності особистості вихователя у професійно-педагогічній діяльності, специфічний спосіб його особистісної саморегуляції, спрямованої на самореалізацію особистості учня – і сьогодні залишаються актуальними. Пов’язані з особливостями педагогічної майстерності А. Макаренка-вихователя, відповідні уявлення утверджують особистісно орієнтовану парадигму педагогічної діяльності, визначають стрижень категорії «педагогічна майстерність» – цілісну сукупність професійно значущих властивостей особистості, що забезпечують найвищий рівень розвитку самоорганізації нею педагогічної дії.

В останні роки предметом досліджень колективу науковців (М. Солдатенко, О. Лавріненко, М. Лещенко, О. Семенов, Т. Іванова, С. Пономаревський, О. Падалка, О. Грищенко та ін.) стали розвиток і саморозвиток педагогічної майстерності майбутніх учителів у педагогічних ВНЗ і молодих спеціалістів у загальноосвітніх школах [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]. Цей напрям наукового

пошуку, запропонований академіком І. Зязюном, здійснювався безпосередньо під його керівництвом до серпня 2014 р.

Друга група досліджень стосується феномену самовиховання та його організації у загальноосвітній і вищій школах: 1) психології самовиховання (Л. Рувинський); 2) самовиховання як педагогічної категорії (К. Ушинський, С. Русова, А. Макаренко, В. Сухомлинський, А. Кочетов, А. Ковальов та ін.); психолого-педагогічної підготовки майбутніх учителів до організації самовиховання старшокласників (З. Удич); умов самовиховання школярів (О. Дуда, Н. Іліницька, О. Приданнікова); професійного самовиховання та його організації у вищій школі (О. Главацька, С. Даньшева, О. Кучерявий, М. Сметанський, Т. Шестакова та ін.); організації самовиховного середовища в громадських організаціях (М. Москаленко, М. Окаринський, Л. Ярова та ін.).

Отримані переліченими й іншими науковцями результати стосуються дослідження педагогічної майстерності вчителя, але тільки окреслюють зв'язки між нею та його самотворчістю, не визначаючи цілісну сукупність її акмеологічних детермінантів.

Виклад основного матеріалу. За результатами аналізу досліджень про розвивальні потенціали категорії «педагогічна майстерність» і «самотворчість» як професійні самоосвіта і самовиховання можна дати таке визначення педагогічної майстерності, у якому актуалізується її зв'язок із самотворчістю. Педагогічна майстерність – це мегакомпетентність учителя, сплав його професійних і мистецьких якостей, потреба в якій є стратегічним детермінантом його самотворчості як чинника професійно-культурного розвитку.

В аксіо-акмеологічній парадигмі професійно-культурного розвитку педагога (майбутнього педагога) самотворчість (разом із професійною творчістю) є засобом досягнення ним педагогічної майстерності та її акмеологічних інваріантів.

Самотворчість майбутнього педагога (педагога-практика) – це провідний чинник його професійно-культурного розвитку на шляху до самореалізації у фаховій діяльності, цільовими орієнтирами якого є педагогічна майстерність як мегакомпетентність, базова педагогічна культура і культура акмеологічна з

психологічним механізмом – єдність професійної свідомості та самосвідомості особистості.

Складники самотворчості відрізняються один від одного цільовими орієнтирами. Цільові орієнтири самоосвіти – загальнокультурні й спеціальні професійно-педагогічні знання. Цільові орієнтири професійного самовиховання – системні та функціональні уміння та якості педагога, що є компонентами його професійної й мистецької компетентностей.

В аксіологічному аспекті професійні знання, уміння та якості необхідно вважати цінностями складників мегакомпетентності – педагогічної майстерності.

У сукупності всі цінності педагогічної майстерності утворюють мегакомпетентність як особливу цілісність, яка, на відміну від своїх компонентів, має вже не локальні (специфічні), а цілісні властивості. Провідною з них є здатність відповідної мегакомпетентності виступати в ролі акмеологічного детермінанту самотворчості майбутнього фахівця і фахівця-педагога.

Ще один детермінант самоосвіти і самовиховання майбутнього педагога і педагога – навчально-виховний процес у ВНЗ і в закладах післядипломної освіти. Проте в ролі детермінанту навчально-виховний процес у педагогічному навчальному закладі може виступати лише за умови його повної особистісно-розвивальної орієнтації, яка вимагає розробки й реалізації концепції та цільової програми організації самотворчості майбутніх педагогів, підвищення рівня компетентності викладачів у питаннях психології та педагогіки професійних самоосвіти й самовиховання.

Відповідні концепція і програма, похідні від реалізації у навчальному закладі політики створення в ньому особистісно-розвивального середовища, спрямовані на забезпечення неперервного руху майбутніх педагогів за індивідуальними траєкторіями фахового становлення і професійно-культурного розвитку. Йдеться передусім про здійснення діагностики рівнів сформованості у студентів базових педагогічних компетентностей, інтересу до власного кар'єрного поступу впродовж трудового життя, готовності до професійної самоосвіти і самовиховання, педагогічної творчості. Наступний крок становлення ВНЗ як

особистісно-розвивального середовища – забезпечення емоційного переживання студентами знань про професійну самоосвіту і самовиховання, педагогічну творчість як інструментальні особистісні цінності та, як результат, народження у них мотивів самотворчості.

Створивши умови для повороту професійної свідомості особистості кожного майбутнього педагога на своє «Я», на самосвідомість, викладачі ВНЗ, навчально-виховного середовища особистісно-розвивального типу, повинні максимально сприяти формуванню й розвитку в студентів адекватної самооцінки й самопізнання на цій основі власного реального образу педагогічного «Я». Розв'язання ще одного завдання – забезпечення усвідомлення майбутніми фахівцями суперечностей між ідеальним (образ педагога-майстра) і реальним образами «Я» – прямо «працює» на розробку ним «Я-концепції професійного й професійно-культурного розвитку».

Особистісно-розвивальне педагогічне середовище – це те, що має потенціал для допомоги студентам у проектуванні й реалізації відповідних «Я-концепцій» як завдань – самозобов'язань на близьку й далеку перспективу, особистісних планів самотворчості, адекватних цим завданням.

Процес навчання і виховання студентів у ВНЗ як особистісно-розвивальному середовищі підпорядковується детермінанту їх самотворчості більш високого рангу – потребам українського суспільства в кар'єрному (професійному і професійно-культурному) розвитку майбутніх педагогів. Ці соціальні потреби знаходяться в «полі тяжіння» потреб у національному культуротворенні й розвитку. Активний культуротворчий поступ суспільства завжди є результатом продуктивної діяльності громадян, формування у яких творчого досвіду ще на шкільній лаві у процесі навчання і виховання – провідна функція вчителя. Шлях задоволення зазначених потреб суспільства – формування соціального замовлення ВНЗ на фахівця-педагога, який відрізняється майстерністю й здатністю до професійної творчості (творчу особистість може виховати тільки особистість учителя-творця). Похідним від такого замовлення є зміст вищої освіти, в якому стрижневими компонентами виступають досвід творчої

діяльності та науково-дослідної роботи й досвід професійної самоосвіти і самовиховання (тобто самотворчості як фахівця).

Детермінантами самотворчості особистості вчителя (майбутнього вчителя) внутрішнього плану є компетентність у теорії і технології професійної самоосвіти і самовиховання та потреби в самоорганізації цих процесів як засобів професійного становлення й розвитку, якісного руху до найвищих рівнів педагогічної майстерності.

Компетентність у професійній самотворчості містить насамперед знання про її закономірності й принципи функціонування, методи, форми і засоби самоорганізації, самостимулювання власних зусиль у самоосвіті й самовихованні та здійснення самоконтролю й самокорекції за отриманими проміжними результатами цих діяльностей. Провідними складниками відповідної компетентності є здатність майбутнього педагога до проектування і реалізації річних і перспективних програм самотворчості, розробки і виконання особистих планів професійної освіти і самовиховання. Особистісно значущими в цьому аспекті є й здатності до систематичного аналізу й рефлексії професійного становлення як педагога.

Рух особистості майбутнього фахівця до оволодіння компетентністю у професійній самотворчості зумовлений дією іншого детермінанту – усвідомленій потреби в ній. Потреба у професійній самоосвіті й самовихованні виникає у студента як результат емоційного переживання (і лише потім – осмислення!) таких основних цінностей: 1) провідних професійних компетентностей як складників змісту педагогічної освіти на етапі вивчення моделі фахівця дослідницькими засобами; 2) образів педагогів-майстрів, всебічно готових до самотворчості й здатних ефективно реалізувати цю готовність на своєму трудовому шляху; 3) «опочуттєвлених» знань про місце і роль самоосвіти і самовиховання в а) житті видатних представників людства, які демонстрували й демонструють зразки фахової культури; б) досягненні особистістю вершин педагогічної майстерності та професійно-культурного розвитку; 4) одухотворених знань про самого себе у вимірі готовності до професійно-педагогічної діяльності й організації професійної самотворчості.

Детермінанти внутрішнього плану – потреба в самотворчості й компетентність у ній – утворюють підсистему, що сприяє мотивації професійного самостановлення засобами самоосвіти і самовиховання, повороту вектора розвитку педагогічної свідомості особистості на педагогічну самосвідомість.

На різних етапах розвитку педагогічної самосвідомості особистість буде продовжувати відчувати їх позитивний вплив на власний розвиток. Йдеться про те, що з часом його суперечності вимагають як поглиблення ступеня усвідомленості потреби в подальшій самотворчості, підвищення ступеня активності в ній, так і підвищення рівня якості пов'язаної з нею компетентності. Саме це робить внутрішні детермінанти провідними факторами всього процесу кар'єрного зростання особистості вчителя.

Висновки. Отже, оволодіння студентами складниками педагогічної майстерності передбачає щонайменше три фактори зовнішнього впливу на цей процес – дидактичний, виховний і управлінський. У дидактичному вимірі досягнення цієї мети необхідно розглядати як процес формування у них в єдності професійних і мистецьких компетентностей. У виховному аспекті професійне виховання, спрямоване у ВНЗ на формування педагогічної майстерності як мегакомпетентності, є створенням умов для самовиховання і самоосвіти майбутніх педагогів, тобто їх самотворчості. Питання управління процесом оволодіння студентами педагогічного ВНЗ зазначеною мегакомпетентністю – це питання переведення освітньої установи в режим розвитку, який передбачає створення в ній особистісно-розвивального середовища.

Сформована у майбутніх фахівців педагогічна майстерність – це результат урахування на всіх управлінських рівнях (рівні ректорату, факультету чи інституту, кафедри і викладача) цілісної сукупності детермінантів самотворчості студентів. Саме цими регулятивами переведення ВНЗ у режим розвитку треба керуватися при розробці концепції (затверджується на рівні вченої ради університету) і цільових програм (розробляються на рівні факультету) професійних самоосвіти і самовиховання майбутніх педагогів. На рівні кафедри проектується зміст відповідних курсів і віддзеркалюється в навчальних програмах.

Найбільші можливості для досягнення якості формування у студентів педагогічної майстерності засобами самоосвіти і самовиховання має викладач: у системі педагогічної взаємодії «особистість викладача – особистість студента» він є керманічем руху майбутнього педагога за його індивідуальною траєкторією професійного становлення й розвитку. Провідна вимога до викладача – компетентність у питаннях детермінованості цих процесів і змісту професійно-педагогічної самотворчості.

Усвідомлення потреб у самотворчості й значущих для її здійснення компетентностей як внутрішніх детермінантів професійного і професійно-культурного розвитку особистості майбутнього вчителя передусім вимагає від нього самооцінних знань як про них, так і про самого себе як фахівця-педагога.

Список використаної літератури

1. Зязюн І. А. Педагогічна майстерність : підр. для студ. вищ. пед. навч. закл. / [І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.]; за ред. І.А. Зязюна. – [3-тє вид., доп. і перероб.]. – К. : СПД Богданова А. М., 2008. – 376 с.
2. Діагностика і розвиток педагогічної майстерності у професійних навчальних закладах : кол. монографія / [І. А. Зязюн, Е. О. Помиткін, О. М. Семенов та ін.]. – К. : Пед. думка, 2007. – 262 с.
3. Лавріненко О. А. Педагогічна майстерність в історико-педагогічному вимірі: теорія, практика, поступ : [монографія] / Олександр Лавріненко ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : [б. в.], 2009. – 328 с.
4. Солдатенко М. М. Розвиток педагогічної майстерності викладача в умовах інформаційного суспільства: когнітивний аспект : [монографія] / М. М. Солдатенко. – К. : Пед. думка, 2012. – 162 с.
5. Семенов О. М. Професійно-творча самореалізація педагога-дослідника в інноваційній освіті / О. М. Семенов // Професійно-творча самореалізація майбутнього педагога в інноваційній освіті: [монографія] / [за ред. М. О. Лазарева]. – Суми, 2013. – С. 136-157.
6. Грищенко О. А. Педагогічні технології та інновації як показник педагогічної майстерності / О. А. Грищенко // Професійно-творча самореалізація майбутнього педагога в інноваційній освіті: [монографія] / [за ред. М. О. Лазарева]. – Суми, 2013. – С. 27-44.
7. Розвиток педагогічної майстерності викладача вищого навчального закладу педагогічного профілю в умовах інформаційно-технологічного суспільства : кол. монографія / [І. А. Зязюн, О. А. Лавріненко, М. М. Солдатенко та ін.]; за ред. І. А. Зязюна. – К. : Пед. думка, 2012. – 390 с.
8. Педагогічна майстерність як система професійних і мистецьких компетентностей : зб. матеріалів XI Міжнар. педагогічно-мистецьких читань пам'яті проф. О. П. Рудницької / [голов. ред. І. А. Зязюн]. – Чернівці : Зелена Буковина, 2014. – Вип. 5 (9). – 398 с.

9. Елканов С. Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя : [учеб. пособ. для спецкурсов пед. ин-тов] / С. Б. Елканов. – М. : Просвещение, 1989. – 189 с.
10. Сухомлинський В. О. Виховання і самовиховання / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К. : Рад. Школа, 1977. – Т. 5. – С. 229-235.
11. Кучерявий О. Г. Професійне самовиховання у вищій школі : [монографія] / О. Г. Кучерявий. – К. : Освіта України, 2010. – 208 с.
12. Удич З. І. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх учителів до організації самовиховання старшокласників : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика проф. освіти» / З. І. Удич ; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. – К., 2011. – 20 с.

Александр Кучерявый

АКМЕОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ САМООБРАЗОВАНИЯ И САМОВОСПИТАНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ КАК СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА

В статье дается определение педагогического мастерства как целевого ориентира профессионального самотворчества-самообразования и самовоспитания будущих педагогов. Раскрываются акмеологические детерминанты профессионально-педагогического самотворчества. Показано, что к ведущим акмеологическим детерминантам самообразования и самовоспитания студентов в ВУЗе как лично-ориентированной среде относятся: потребности украинского общества в карьерном росте будущих педагогов и педагогов, в профессиональном и в профессионально-культурном развитии; компетентность будущего учителя в теории и технологии профессиональных самообразования и самовоспитания; потребности студентов в самообразовании, самовоспитании и самотворчестве, а также самоорганизации, самостимулировании и самокоррекции этих процессов.

Потребность в профессиональном самообразовании, самовоспитании и самотворчестве возникает у студента как результат эмоционального переживания таких основных ценностей: 1) ведущих профессиональных компетентностей как составляющих содержания педагогического образования на этапе изучения модели специалиста; 2) образов педагогов-мастеров, всесторонне готовых к самотворчеству и способных эффективно реализовывать эту готовность на своем трудовом пути; 3) «очувствованных» знаний о месте и роли самообразования и самовоспитания в а) жизни известных представителей человечества, демонстрирующих образцы профессиональной культуры; б) достижения личностью вершин педагогического мастерства и профессионально-культурного развития; 4) одухотворенных знаний о самом себе в контексте готовности в профессионально-педагогической деятельности и организации профессионального самотворчества.

Ключевые слова: *самотворчество, самообразование, самовоспитание, педагогическое мастерство, акмеологические детерминанты.*

Oleksandr Kucheryaviy

ACMEOLOGICAL DETERMINANTS OF SELF-EDUCATION AND SELF-TRAINING OF FUTURE TEACHERS AS MEANS OF FORMING PEDAGOGICAL MASTERY

In this article the definition of the pedagogical mastery as the target reference of professional self-creation–self-education and self-training of future teachers is given. Acmeological determinants of professionally-pedagogical self-creativity are considered in this article. It is shown, that main acmeological determinants of self-education and self-training of students in the higher educational institution as in the self-developing environment include: the necessity of Ukrainian society in the career growth of future teachers and pedagogical growth in professional and professionally-cultural development; the competence of future teacher in the theory and technology of professional self-education and self-training; the necessity of students in self-organization, self-stimulation and self-correction of this processes.

The need for professional self-education, self-training and self-creativity occurs as a result of students' emotional experience of basic values: 1). leading professional competence as the content of pedagogical education at the stage of studying the model of a specialist; 2). images of teachers-masters, fully ready to peacemaking and can effectively implement this readiness on his career path; 3). knowledge about the place and the role of self-education and self-training in a) life of famous representatives of mankind, showing samples of professional culture; b) the individual's achievement of peaks of pedagogical skills and professional and cultural development; 4) spiritualized knowledge about oneself in the context of readiness for professional-pedagogical activity and organization of professional self-creativity.

Keywords: *self-creation, self-education, self-training, pedagogical mastery, acmeological determinants.*

References

1. Zyazyun, I. A. (2008) *Pedahohichna maysternist' : pidr. dlya stud. vyshch. ped. navch. zakl.* / [I. A. Zyazyun, L. V. Kramushchenko, I. F. Kryvonos ta in.]; za red. I. A. Zyazyuna [Pedagogical mastery : a textbook for students of higher pedagogical educational institutions], Kiev, SPD Bohdanova A. M., 376 p. (in Ukrainian).
2. *Diahnostyka i rozvytok pedahohichnoyi maysternosti u profesiynykh navchal'nykh zakladakh* : kol. monohrafiya (2007) / [I. A. Zyazyun, E. O. Pomytkin, O. M. Semenoh ta in.] [Diagnostics and development of pedagogical mastery in professional educational institutions : collective monograph], Kiev: Ped. dumka, 262 p. (in Ukrainian).
3. Lavrinenko, O. A. (2009) *Pedahohichna maysternist' v istoriko-pedahohichnomu vymiri: teoriya, praktyka, postup: monohrafiya*; Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova [Pedagogical mastery in the historical and pedagogical deminsion: theory, practice, advancement: monograph], Kiev, 328 p. (in Ukrainian).
4. Soldatenko, M. M. (2012) *Rozvytok pedahohichnoyi maysternosti vykladacha v umovakh informatsynoho suspil'stva: kohnityvnyy aspekt : monohrafiya* [Development of pedagogical mastery of teacher is in the conditions of informative society: cognitive aspect : monograph], Kiev, Ped. dumka, 162 p. (in Ukrainian).

5. Semenoh, O. M. (2013) *Profesiyno-tvorcha samorealizatsiya pedahohodoslidnyka v innovatsiyniy osviti* [Professionally creative self-realization of teacher-researcher in innovative education]. In: *Profesiyno-tvorcha samorealizatsiya maybutn'oho pedahoha v innovatsiyniy osviti : monohrafiya* [Professionally creative self-realization of future teacher in innovative education : monograph], Sumy, pp. 136-157 (in Ukrainian).
6. Hryshchenko, O. A. (2013) *Pedahohichni tekhnolohiyi ta innovatsiyi yak pokaznyk pedahohichnoyi maysternosti* [Pedagogical technologies and innovations as an index of pedagogical mastery]. In: *Profesiyno-tvorcha samorealizatsiya maybutn'oho pedahoha v innovatsiyniy osviti : monohrafiya* [Professionally creative self-realization of future teacher in innovative education : monograph], Sumy, pp. 27-44 (in Ukrainian).
7. *Rozvytok pedahohichnoyi maysternosti vykladacha vyshchoho navchal'noho zakladu pedahohichnoho profilyu v umovakh informatsiyno-tekhnolohichnoho suspil'stva : kol. monohrafiya* (2012) [Development of pedagogical mastery of teacher of higher educational institutions of pedagogical type in the conditions of informative and technological society: collective monograph] / [I. A. Zyazyun, O. A. Lavrinenko, M. M. Soldatenko ta in.], Kiev, Ped. dumka, 390 p. (in Ukrainian).
8. *Pedahohichna maysternist' yak systema profesiynykh i mystets'kykh kompetentnostey* (2014) [Pedagogical mastery as a system of professional and artistic competences: collection of materials XI the International pedagogical and artistic reading of memory of professor O. P. Rudnickoy], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 5(9), 398 p. (in Ukrainian).
9. Elkanov, S. B. (1989) *Osnovy professionalnogo samovospitaniya budushego uchitelya* [Bases of professional self-education of future teacher], Moscow, Prosveschenie, 189 p. (in Russian).
10. Sukhomlyn's'kyy, V. O. (1977) *Vykhovannya i samovykhovannya* [Education and self-education] In *Vybrani tvory* [Works are chosen], Kiev, vol. 5, pp. 229-235 (in Ukrainian).
11. Kucheryavyy, O. H. (2010) *Profesiyne samovykhovannya u vyshchihy shkoli* [Professional self-education at higher institutions], Kiev, Osvita Ukrayiny, 208 p. (in Ukrainian).
12. Udych, Z. I. (2011) *Psykhologo-pedahohichna pidhotovka maybutnikh uchyteliv do orhanizatsiyi samovykhovannya starshoklasnykiv* [Psychological and pedagogical preparation of future teachers to organization of self-education of senior pupils] : abstract of thesis of diss. of cand. of pedagogical sciences, Kiev, 20 p. (in Ukrainian)

Одержано 22.04.2015 p.